

А.Т. Камза ¹

*¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты
Алматы, Қазақстан
E-mail: talgatqyzy@inbox.ru*

«КЕЙІНГІ СТАЛИНИЗМ» ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БИЛІК ЖӘНЕ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа

Кейінгі Сталиндік кезең тарихнамасы ең алдымен Сталин дәуіріндегі зерттеулерді ғалымдардың қалаған жеті кезеңіне қарай бөлуге болады. Ғылыми әдебиеттерге жалпы шолу көбінесе жеке жұмыстар Сталиннің үш кезеңінің біріне арналғанын көрсетеді. Олар: 1920-1930 жылдар, Екінші дүниежүзілік соғысы кезеңі немесе соғыстан кейінгі уақыт, 1950 жылдардың ортасына дейін, Сталин дәуірінен «шығу» жүзеге асырылғанға дейін. Бұл ретте тарихшылар тарапынан басты назар бірінші кезеңге аударылады. Мұны саяси науқандар туралы соңғы жарияланған жұмыстардың мысалынан да оңай көруге болады, олардың біршамасы Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңге, ал қалғандары соғысқа дейінгі жылдарға арналған. Ең танымал тарихшылардың еңбектерінің көпшілігі 1920-1930 жылдарға арналған.

Мақалада дәл осы кезең, «кейінгі сталинизм» тұсындағы билік және интеллигенция тарихнамасының классификациясы жайлы айтылады.

Бұл кезеңді қазақстандық ғалымдар мен Кеңестік дәуірдің ғалымдарынан бұрын шетел ғалымдары кеңінен зерттеуді Екінші дүниежүзілік соғысы аяқталмай жатып бастаған. Кеңес өкіметі кезінде де, КСРО ыдырағаннан кейін де шетел авторларының көптеген еңбектері кеңестік ұлт саясаты мен ұлт мәселесіне арналған.

Мақала «Кейінгі Сталинизм» мәселесі туралы еңбектер саны осы тарихнаманы зерттеудің үшінші ерте кезден бастап зерттеле бастаған ғылыми айналымға жеткілікті ене қоймаған қайнар көздер-кезекті баспалар мен үгіт насихат басылымдарына сүйене отырып жазылды.

Тірек сөздер: тарихнама, Сталин дәуірі, билік, интеллигенция, саяси науқан.

Камза А.Т. ¹

*¹ докторант 2 курса КазНУ имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
E-mail: talgatqyzy@inbox.ru*

ИСТОРИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ ВЛАСТИ И ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ В ГОДЫ «ПОЗДНЕГО СТАЛИНИЗМА»

Аннотация

Историографию постсталинского периода можно разделить на семь периодов, которым отдают предпочтение ученые. Общий обзор научной литературы показывает, что отдельные работы часто посвящены одному из трех сталинских периодов. Это: 1920-1930-е годы, период Второй мировой войны или послевоенный период, до середины 1950-х годов, когда был осуществлен «выход» из сталинской эпохи. При этом историки акцентируют внимание на первом периоде. В этом легко убедиться на примере опубликованных в последнее время работ о политических кампаниях, одни из которых посвящены послевоенному периоду, а другие – предвоенным годам. Большинство работ самых известных историков посвящено 1920-м и 1930-м годам.

В статье говорится о классификации историографии власти и интеллигенции в этот период «позднего сталинизма».

Перед окончанием Второй мировой войны зарубежные ученые стали широко изучать этот период раньше казахстанских ученых и ученых советского времени. Как в советский период, так и после

распада СССР многие работы зарубежных авторов были посвящены советской национальной политике и национальным вопросам.

Статья написана на основе недостаточно проникших в научный оборот источников - периодических изданий и пропагандистских изданий, которые начали изучаться с третьего раннего периода изучения данной историографии.

Ключевые слова: историография, сталинская эпоха, власть, интеллигенция, политическая кампания.

*A.T. Kamza*¹

*¹PhD student of the 2nd year of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: talgatqyzy@inbox.ru*

HISTORICAL CLASSIFICATION OF THE PROBLEM OF AUTHORITY AND INTELLIGENCE IN KAZAKHSTAN IN THE YEARS OF «LATE STALINISM»

Abstract

The historiography of the post-Stalin period can be divided into seven periods, which are preferred by scholars. A general review of the scientific literature shows that individual works are often devoted to one of the three Stalinist periods. These are: 1920-1930s, the period of the Second World War or the post-war period, until the mid-1950s, when the "exit" from the Stalin era was carried out. At the same time, historians focus on the first period. This can be easily seen from the recently published works on political campaigns, some of which are devoted to the post-war period, and others to the pre-war years. Most of the works of the most famous historians are devoted to the 1920s and 1930s.

The article deals with the classification of the historiography of power and the intelligentsia in this period of "late Stalinism".

Before the end of World War II, foreign scientists began to study this period widely before Kazakh scientists and scientists of the Soviet era. Both in the Soviet period and after the collapse of the USSR, many works by foreign authors were devoted to Soviet national policy and national issues.

The article is written on the basis of sources that have not penetrated into scientific circulation enough - periodicals and propaganda publications, which began to be studied from the third early period of the study of this historiography.

Keywords: historiography, Stalin era, government, intelligentsia, political campaign

Қысқашы. Қазақстан тарихында сталинизм кезеңі әртүрлі қоғамдық, саяси, әлеуметтік, мәдени құбылыстармен және оқиғалармен ерекшеленеді. Қазақстанның соңғы отыз жылдық тарихында, көптеген тарихи оқиғалар қайта зерттелініп жаңғыруда, соған орай ғалымдар объективті баға беруге тырысуда. Соның ішінде біздің қарастырып отырған Қазақстандағы «кейінгі сталинизм» кезеңіндегі билік және интеллигенция мәселелеріне қатысты тарихнамалық классификация жүргізу де ерекше орын алады.

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған кезең 1945 жыл мен Сталин қайтыс болған 1953 жылдар арасындағы «кейінгі Сталинизм» деп аталатын кезең жайлы шетелдік тарихи ойлар сараланып, Отандық тарихтан осы кезең бойынша шетелдік ғалымдардың көзқарасын ашу мақсатында тарихнама кезеңдеріне зерттеу жүргізіліп келеді.

«Кейінгі Сталинизм» дәуірі бойынша негізгі ақпараттар дерегі шетелдік зерттеушілердің еңбегінен құралды және қазіргі қазақстандық зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде айқын көрініс табады.

Қазіргі заманда «интеллигенция мен билік» мәселесі әлемдік қоғамдық ой-пікірде белгілі мәселелердің бірі болып табылады. Тоталитаризм, атап айтқанда сталинизм бүгінгі күнге дейін қызу пікірталас нысаны, өйткені соңғы сталинизм деп аталатын соғыстан кейінгі кезең тарихшылар арасында ерекше пікірге ие. Соңғы сталинизм кезеңіндегі қазіргі Қазақстанның саяси және мәдени келбеті сталиндік режимнің кеңестік тоталитаризмнің «интеллектуалдық мұрасы» ретіндегі трансформациясы ретінде талданады.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құруды тапсыра отырып, «... XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін зобалаңы – халқымыздың тарихындағы қасіретті кезең. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін осы

нәубеттің құрбан-дарын мәңгі есте қалдыру үшін мемлекеттік деңгейдегі тиісті шараларды жүзеге асыра бастады.

Біз жазықсыз жазаланғандардың әрқайсысын есте сақтау арқылы ғана кемел келешекке жол ашамыз. Болашақтың берік негізі Тәуелсіздіктен бастау алады.

Өткен ғасырдағы ең қилы кезеңнің бірінде жазықсыз жапа шеккендердің рухына тағзым ету – баршамыздың перзенттік борышымыз» [1].

Қазақстандық көптеген зерттеушілері Сталин заманының Екінші дүниежүзілік соғысына дейінгі билік еткен кезеңдерін назарға алды. Екінші дүниежүзілік соғысынан кейін Сталинизм бойынша қазақ-стандық тарихшылар, әлеуметтанушылар мен басқа саланың өкілдерінен гөрі шетелдік ғалымдар бұл мәселеге өз көзқарастарын білдіріп жатты.

Өйткені, Екінші дүниежүзілік соғысының аяқталу мерзімі әлемдік ғылым қоғамдастықтың кеңестер одағы мен одақтас республикалардың қызығушылығының жаңа толқынын туғызды.

Жекелеген шетелдік ғалымдар «кейінгі Сталинизм» деген атауға ие болған («Late Stalinism») синонимі «соғыстан кейінгі Сталинизм» (Postwar Stalinism) дәуіріне көп көңіл бөлді [2, 252 б.].

1945 жылы Екінші дүниежүзілік соғысының бітуімен басталатын бұл дәстүрлі тарихнама кезеңі 1953 жылы И.В. Сталиннің өмірден озғанымен аяқталады. Алайда, бұл кезеңнің аяқталуының балама мерзімін Коммунистік Партиясының 1956 жылы өткен XX съезіндегі Н.С. Хрущевтың баяндамасында шекті шекарасымен бітеді деген көзқарастар да бар [2, 276 б.] .

Дегенмен, шетелдік зерттеушілер, талаптағыдай бұл кезеңді 1945-1953 жыл аралығында тарихнама негізінде қарайды.

Мақаланың өзектілігі. «Кейінгі сталинизм» тарихы болып саналатын 1940 жылдардың ортасы – 1950 жылдардың басы кеңестік тарихтың негізгі зерттеу бағыттарының бірі болып қала береді. «Кейінгі сталинизм» деп Ұлы Отан соғысынан кейінгі және 1953 жылы наурызда Сталин қайтыс болғанға дейінгі кезеңді түсіну әдетке айналған. Осы уақытта қираған, бірақ соғыстан жеңімпаз ретінде шыққан Кеңес Одағы халықаралық қатынастардың негізгі ойыншысы және тартымдылық полостерінің біріне айналып, супердержаваға айналады. Көп ұзамай, көбінесе ішкі саяси даму векторын анықтайтын қырғи-қабақ соғыс басталды. Ел ішінде жеке билік режимі Сталин және оның культі шарықтау шегіне жетеді. Сонымен бірге, қартайған «көсем» ұлан-ғайыр елді басқарудың барлық иірімдерін өз қолына шоғырлан-дырып, идеологиялық мәселелерге көбірек көңіл бөлді. Бұл мүмкіндіктер бұл уақытты арнайы кезеңге бөлуге мүмкіндік береді. «Кейінгі сталинизмге» тән сипат халықты Батыспен қарсы тұруға жұмылдыруға бағытталған идеологиялық науқандар болды.

Идеологиялық науқандар мен талқылаулар соғыстан кейінгі кеңестік қоғамның рухани өмірінің ең маңызды мазмұнына айналды. Бір қызығы, тарихнамада осы оқиғаларға арнайы арналған монография әлі де жоқ. Тарихшы ғалымдар «кейінгі сталинизм» дәуіріндегі кеңестік тарих ғылымының дамуын әр қыры-нан талдады, бірақ идеологиялық науқандар мен олардың тарихнамалық үдеріске әсері әртүрлі себептер-мен айналып өтті. Бір авторлар бұл ғылымға қатысты сыртқы фактор ғана деп есептейді, оны асыра бағалауға болмайды. Енді бірі бұрынғы кезеңдерде және басқа мәселелерде сыналған таңдалған әдіснама-лық үлгіге сүйене отырып, құбылыстар мен оқиғалардың жиынтығын жоғалтып, процестің белгілі бір аспектілеріне назар аударады. Әрине, идеологиялық процестер тарих ғылымының дамуы үшін тек барлық жағдайдың алғышарты деп санауға болады, бірақ олай емес. Идеологиялық науқандардың назар аударуға лайық болуының тағы бір себебі, соңғы емес. Өйткені, тарихшылардың барлығы дерлік белгілі бір саты-лардан өтті, олар кейін кеңестік, содан кейін тәуелсіз қазақ елінің тарих ғылымының мақтанышына, оның жетістіктері мен дәстүрлерінің символына айналды.

Кеңестік кезеңде Қазақстанның тарих ғылымы негізінен Мәскеуде белгіленген стандарттар мен канондарды басшылыққа алды. Жалпы алғанда, ол кезде Қазақстандағы ғылым тілі негізінен орыс тілі болды. Алайда, мұнымен қатар КСРО халықтарының достығы мен ұлттық ғылыми кадрларды даярлау жөніндегі кеңестік басшылықтың саяси бағыты маңызды рөл атқарды. Тәуелсіздігімізді алған отыз жыл-дан астам мерзімде еліміздің сол кезеңінің, яғни, «кейінгі Сталинизм» деп аталатын кезеңін зерттеу қазақ-стандық тарихшылар үшін үлкен еңбекті қажет етеді. Өйткені, осы жылдар аралығында зерттеу жүргізілген материалдар жоқтың қасы. Сондықтан қазақ тілінде зерттеліп отырылған мақаланың негізгі өзектілігі де осында.

Мақсаты. Екінші дүниежүзілік соғысынан кейінгі Қазақстандағы “кейінгі Сталинизм” дәуірінің тарихнамасын ашу және оның кезеңдерінің ерекшеліктерін жан-жақты қарастыру болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Қазіргі кезеңде бұл мәселе бойынша Коммунистік партия тарихшылары-нан бастап, шетелдік ғалымдар зерттеушілерінен жан-жақты хабар беретін тарихнамалық зерттеулердің бар екендігі белгілі.

Кеңес өкіметі кезінде де, КСРО ыдырағаннан кейін де шетел авторларының көптеген еңбектері кеңестік ұлт саясаты мен ұлт мәселесін оның ішінде «кейінгі сталинизм» кезеңін зерттеуге арналған. Шетелдік тарихнамаға тән қасиет кеңестік ұлт саясаты мәселесінің жан-жақты қамтылуы, сонымен бірге оны зерттеудегі көзқарастардың идеологиялық алшақтығы болып табылады. Жақын шетелден келген зерттеушілердің еңбектерінің ішінде ресей авторларының еңбектеріне баса назар аударылады. Екінші Дүниежүзілік соғыс аяқталмай жатып, батыс баспаларында Кеңес Одағының соғыстан кейінгі жағдайы туралы жеке басылымдар бірінен кейін бірі шығып жатты [Childs, 1943; [3]. Dallin, 1943.[4]. Сондықтан, ол кезеңде Кеңестер Одағынан бұрын шетелдік тарихнамасының «кейінгі Сталинизм» дәуірін зерттеудің алғашқы баспалдағы 1945 жыл мен 1946 жылдарды қамтиды. Өйткені, сол кезеңде Кеңестер Одағының жүйелі зерттеуді қолға алған, сол кезеңде өз Одақтастарымен қарым-қатынасы бұзыла бастаған Америка Құрама Штаттары мен Ұлыбритания басшылығынан арнайы тапсырмасымен жүзеге асырыла бастады. Осы себептен ғалымдар Кеңестер Одағының сол кезеңдегі жағдайларға бас назар аударды. Бәрінен бұрын ғалымдардың назарында Кеңестер Одағының әскери күші мен сыртқы саясаты [Mansvetov, 1947; [5]. Chamberlin, 1947.[6].], елдің ішкі репрессиясы [Nikolaevsky, 1951. [7].] жайлы кеңінен зерттеулер жүргізді. Ол кезеңдерде тәуелсіздігін алмаған Қазақстан тарихшыларына бұл кезеңді зерттеуді қолға алу үшін Кеңестер Одағының арнайы рұқсаты керек еді.

Жоғарыда айтылғандарды растай отырып, «Қазақстан: этнос, тіл және билік» кітабында кеңестік кезеңнің орыс отаршылдығымен бірдей болмағаны туралы ой қозғайды. Кеңес өкіметі негізінен жергілікті элита өкілдеріне сүйенді, жергілікті халыққа белгілі бір артықшылықтар беретін жергілікті басқару институттары құрылды. Бұл ретте автор титулдық емес ұлт өкілдерінің қазаққа ұсынылған кандидаттарға қатысты өздерін кемтар сезінгенін алға тартады. Зерттеуші Қазақстандағы қазақтардың кеңестік кезеңде тек символдық күшке ие болғанын – барлығын «Мәскеу басқарғанын» атап көрсетеді (Дэйв, 2007). [8].

Талқылау және зерттеу нәтижелері. «Кейінгі сталинизм» тұсындағы билік пен интеллигенциясын зерттеу тарихнамалық бағытта болғандықтан әрі оның дамуын көрсету мақсатында негізгі мәселені осы мақалада көтерген абзал болар деп шештік.

Қазақстан КСРО-ның құрамына ең соңғы болып кірді және басқа одақтық республикалардан кейін сол жолмен кетті. Осы екі оқиғаның арасында көп нәрсе сәйкес келеді: миллиондаған адамдардың өлімі, оқу орындары мен өнеркәсіптік кәсіпорындардың құрылысы, соғысқа қатысу, халықтарды депортациялау және эвакуациялау және толқулар болды.

Олай болса, соғыс туралы кеңестік қазақстандық тарихнамасының дамуындағы сталиндік кезең оның алғашқы кезеңі ретінде күшті насихаттық құрамдас бөліктен басқа, білімнің жинақталуымен және түсіні-гімен сипатталады. Бірақ сонымен бірге жеңістің негізгі факторлары соғыстағы жеңісті қамтамасыз еткен Сталин мен Коммунистік партияның жетекші рөлі туралы дискурс аясында түсіндірілді. Осы уақытта Қазақстан тарихының соғыс кезеңіндегі негізгі тақырыптық бағыттары құрылды. Біріншіден, бұл соғыс жағдайындағы өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының тарихы, тыл еңбеккерлерінің тарихы. Екіншіден, қазақ жауынгерлерінің майдандардағы ерліктерін сипаттау. Үшіншіден, жалпы және облыстық партия ұйымдарындағы республика компартиясының тарихы, олардың соғыс жағдайындағы қызметі. Сонымен бірге айта кету керек, сталиндік тарихнама соғыс тарихымен байланысты жайсыз мәселелерге ешқашан назар аудармаған, мысалы, қуғын-сүргін, дезертирлік, сатқындық және басқа да бірқатар құбылыстарға сәйкес келмейтін құбылыстар туралы жазбаған.

Сонымен қатар, әскери және соңғы сталиндік кезеңдегі қазақ және орыс зерттеушілерінің еңбектеріне шолу жасау, мысалы, кейбір шетелдік және ресейлік тарихшылар сияқты, орысцентризм туралы біржақты тұжырым жасауға мүмкіндік бермейтінін атап өткен жөн. Соғыс кезіндегі және одан кейінгі сталиндік насихат және саяси мәдениет [9, 12–14 б.]. Әрине, Қазақстанда шыққан соғыс туралы тарихи еңбектердің басым көпшілігі орыс тілінде басылып, ғылыми канондарды Мәскеу бекіткенін жоққа шығаруға бол-майды. Бірақ мазмұны жағынан тарихи басылымдарда өткен және Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақ батырлары, қазақ халқы туралы сөз болды. Жалпы алғанда, соғыс туралы сталиндік тарихнама тарихи шығармаларды жазу үшін көптеген канондар жасады, олар әлі де сақталып, кеңестік тарихнамада қолданыла береді, бірақ кейбір түзетулер енгізілді деп айтуға болады.

«Кейінгі сталинизм» кезеңіндегі жергілікті, бірінші кезекте партиялық, органдардың қызметіндегі өзгерістерді зерттеу, мәні бойынша сол кезде қол жетімді болған энергетикалық жүйені дамытудың бала-маларын анықтау енді ғана басталады. Осы тақырыпты зерттеушілер үшін Қазақстан ерекше қызығу-шылық тудырады. Соғыс жылдарында еліміздің жер көлеміне, ауылшаруашылығына және негізгі өнер-кәсіптік базасының маңыздылығына ие болды, сондықтан оған жоғары партия

басшылығы жіті көңіл бөлді. Соғыстан кейінгі жылдарда Қазақстандық партия ұйымдары орталықты және басқа аймақтарды кадрлармен қамтамасыз етті. Орталық Комитет алдында өз мүдделерін белсенді түрде қорғады, көптеген мәселелердің өз шешімдерін табуға тырысты. Олардың жұмыс тәжірибесін зерделеу бізге оның тарихын-дағы аса маңызды кезеңде еліміздегі биліктің жоғары және аймақтық деңгейлері арасындағы қарым-қатынасты байқауға мүмкіндік береді.

Тарихи партия ғылымының белгілері КОКП дамуындағы объективті және субъективті факторларға байланысты болды. Сондықтан, кеңестік тарихнамасында «кейінгі сталинизмнің» алғашқы кезеңі 1940 жылдардың екінші жартысы – 1950 жылдардың басында партияның ұйымдастырушылық жұмысын қайта құру мәселелері мен кадр жұмысы мәселелерін жалпылау Сталиннің және басқа да партия жетекші-лерінің еңбектерінің әсерінен өтті. Кадрларды іріктеу, саяси және экономикалық жұмысты дұрыс үйлес-тіру туралы Сталин шығарған тұжырымдар партия органдарының қызметіне арналған барлық басылым-дарда қолданылды. Негізінен бұл ғылыми-көпшілік брошюралар, саяси білім беру жүйесіне арналған лекциялардың стенограммалары, партия жетекшілерінің баяндамалары болды.

Қазақстан тарихнамасындағы партия органдарының функциялары мен құрамын өзгерту мәселесін қозғайтын тағы бір бағыт – биліктің жоғарғы эшелонындағы қарым-қатынастарды, оның басшылары мен топтарының 1945-1953 жылдардағы күресін зерттеу.

Бұл жайлы көптеген авторлар қырғи-қабақ соғыстың басталуы жағдайында КСРО жоғарғы басшы-лығының даму стратегиясын таңдау процесін қайта шығарды, билік жүйесіндегі әртүрлі құрылымдардың арақатынасындағы өзгерістерді атап өтті.

Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін биліктің алдында халық шаруашылығын қалпына келтіру және саяси режимді нығайту міндеті тұрды. Бұл мәселені шешу басқару жүйесін қалыпқа келтіруді талап етті. Бұл, ең алдымен, соғыс жылдарында шаруашылықты басқарған партия органдарының өкілеттіктерін кеңестік және шаруашылық құрылымдарының пайдасына қайта бөлуді білдірді. 1945 жылдың жазында партия органдарын қайта құру жарияланды, бірақ ол 1946 жылдың көктеміне дейін басталмады.

Соғыстан кейінгі кезеңдегі режимнің қатайтылуын көптеген зерттеушілер екі себеппен байланыстырады. И.Сталиннің маникальды күдігімен және қырғи-қабақ соғыстың басталуымен. Бұл соғыс Черчилльдің 1946 жылдың көктемінде Фултонда сөйлеген сөзінен басталды, онда коммунизммен күресу үшін англо-саксон елдерінің одағын құру идеясы ұсынылды. КСРО-да режим үшін жаңа қауіптерге қарсы күрес жарияланды. Негізгі сыртқы қауіп «Англо-американдық империализм», ал ішкі қауіп «Батысқа құлдық табыну» деп жарияланды. Бұл соғыстан кейінгі сталинизмнің идеологиясы мен ішкі саясатын-дағы бірінші бағыт [9].

1947 жылы 14 мамырда И.Сталин жазушылармен кездесуінде (К.Симонов жазып алған): «Біздің орташа интеллигенцияны, ғылыми интеллигенцияны, профессорларды, докторларды алатын болсақ, олар советтік патриотизм сезімімен жеткілікті түрде тәрбиеленбеген. Олар шетел мәдениетіне негізсіз таңданыспен қарайды. Әркім жүз пайыз емес, әлі кәмелеттік жасқа толмағанын сезінеді, өздерін мәңгілік шәкірттер қатарында санауға дағдыланған. Бұл дәстүр артта қалған, ол Петрден шыққан. Алдымен неміс-тер, сосын француздар, шетелдіктерге тәнті болды... Бұл нүктені көп жылдар бойы соғу керек, он жыл бойы бұл тақырыпты соғу керек... Біз көптеген зиялы адамдарымыздың арасында өзін-өзі қорлау рухымен күресуіміз керек» [10].

Сталинизм мұрасы бір емес, бірнеше рет талқыланып, «кейінгі сталинизм» кезеңі қайта айналып соғып отырды. КСРО-дан кейінгі кеңестіктегі тіршілік назарды өткенге аударады деп айтуға болады. Өткенге деген деген құмарлық, жалпы алғанда, біздің заманымыздың жаһандық құбылысы болғанымен, бұрынғы КСРО-дан келген адам бұл ауруға екі есе бейім көрінеді, өйткені оның өткенге деген қызығушы-лығы оның шексіз өмір сүруімен күшейеді.

Бірінші кезекте, орыс тілді сөйлейтін Одақтас Республикалар оның ішінде: КазССР, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы да бар еді.

Жалпы айтқанда, «кейінгі Сталинизм» тарихнамасының дамуының бірінші кезеңінің ғылыми жұмыстар базасының қайнар көздеріне интервью, әңгімелер, кей жағдайларда Кеңестер Одағынан соғыс кезеңінде әкетілген ресми құжаттар болды. Сондықтан, дайындалған зерттеу мәселелері әртүрлі деңгей-лерде сипатталады.

Дегенмен, дәл 1945-1953 жылдары аралығында «кейінгі Сталинизм» дәуірі туралы ақпараттардың көптеп жиналуы, оны одан ары қарай терең зерттеулердің басы болды деп айтуға болады.

Тарихнаманың екінші кезеңінің дамуы 1953 жылы И.В. Сталиннің қайтыс болуынан бастап, 1960 жылдардың соңына дейін жалғасады. Осы кезеңдерде алыс және жақын шетел ғалымдары 1917 жылғы ақпан және қазан революцияларынан басталған зерттеулеріне, өзекті тақырып ретінде Н.С.

Хрущевтың реформаларын қосады. Кеңестер Одағының соғыстан кейінгі тарихына негізінен «кейінгі Сталинизмнің» қалыптасуына негіз болған тенденциялардан гөрі, оның алдындағы Сталин басқарған кезеңдер жайлы еңбектер көп болды. Дегенмен, бұл жолы Сталин кезеңінен соң елді басқарған «Хрущевтық он жыл-дықтар» зерттеушілерді қызықтыра бастады [11].

Соғыстан кейінгі дамудың нақты-тарихи мәселелерді зерттеумен қатар, оның теориялық аспектілері белсенді зерттеле басталды. Бәрінен бұрын ғалымдар сталиндік режимнің аясындағы танымалдығымен көзге түскен тоталитаризм теориясына басты назарларын аударды. Оның негізіне Германиядағы А.Гитлердің, Италиядағы Б.Муссолини және Кеңестер Одағындағы И.В. Сталиннің саяси режимдерін салыстыру жатты. Ондай салыстыруға алғашқы қадам жасаған К.Поппер болды. Ол өз еңбегінде либерал-дық демократия мен тоталитарлық жүйені тікелей қарсы қоя отырып өз зерттеулерін жүргізді [12].

Кеңестік қоғамның қызмет етуінің жан-жақты және негізделген теориясын Х.Арендт жасады. Ол Сталиндік режим өзінің барлық негізін әлеуметтік байланыстар мен қоғамның атомдалуының күйреуіне әкелді деп бекітті [13].

Зерттеушінің пікірінше, ол жоғары биліктің идеология арқылы азаматтарды елдің дамуы мен әлемдік аренада жеткен көзге көрінбейтін жетістіктері арқылы басқаратынын ашып айтты.

Келесіде К.Фридрих және З.Б. Бжезинский тоталитарлық мемлекеттік бірқатар белгілерін ажыратып берді. Оның біріншісі барлығына бірдей идеология мен бір ғана партиясының болуы деп тапса, екінші-ден, сол партияның мемлекеттік және көну аппаратына астасып жататынын көрсетті.

Сондықтан кейінгі Сталинизм дәуірінің тарихнамасының дамуының екінші кезеңінің түйінді сәтті Кеңестік құрылыстың маңызды жаңа теориялық моделінің құрылуы деп танылды. Ол Кеңестер Одағының кеңінен танымал деректері мен өмірінің тарихы 1920-1940 жылдар аралығында негізделді. Осындай салыстыруы түрде келу «кейінгі Сталинизм» деп аталатын Сталиндік кезеңді де жаңаша ойлауға, жаңаша пікірге келуге әкелді [14].

«Кейінгі Сталинизм» тарихнамасының дамуының жаңа үшінші кезеңі соғыстан кейінгі Кеңестер Одағының біртіндеп қалпына келе бастауының 1960 жылдардың соңынан басталады. Бұл кезеңдегі «кейінгі Сталинизм» зерттеу проблемасына қайта оралған зерттеушілердің назары Хрущевтың аты шулы қайта құрулары мен Кеңестер Одағы мен батыс елдерінің арасындағы қарым-қатынастың біртіндеп орныға бастағанына ауды. Бұл кезеңнің негізгі зерттеуі Кеңестер Одағының сыртқы саясатының бір қатар аспектілері болды. Бәрінен бұрын зерттеушілерді қызықтырған суық соғыстың генезисі, сонымен бірге Израил мемлекетінің құрылуы мен Корей жарты аралындағы соғыс сияқты халықаралық маңызы бар жағдайларда кеңестер жағының ролі қызықтырды. Батыс тарихнамасының осы кезеңіне Екінші дүние-жүзілік соғыстың және бірінші соғыстан кейінгі жылдардағы күшпен депортациялау тақырыбы енді. Оны Кеңестер Одағынан келген эмигранттар А.Г. Авторханов және А.М. Некрич белсенді түрде көз көрген-дерін әңгімелері негізінде құрастыра бастады. Олардың зерттеулерінің көп бөлігі фактологиялық сипатта болды [15].

Сонымен қатар зерттеушілер сол кезеңдегі «кейінгі Сталинизм» дәуіріндегі жағдайлармен өндіріп жатқан процестерді тек сыртқы саясатпен емес, ішкі саясатпен де байланыстыра зерттеді. Бұл бәрінен бұрын шетелдік зерттеушілердің қол жетімді зерттеулерінен алынған ресми сипаттағы көсемдердің сөй-леген сөздерінен, бағдарламалық мақалаларынан және Орталық бұқаралық ақпарат құралдарымен теле-радиолардан алынған болатын. Сондықтан ғалымдар идеологиялық кампанияларға шынайы көзқараспен назар аудара отырып, «кейінгі Сталинизм» кезеңіндегі үгіт насихат машинасының қалыптасуының теоретикалық моделін құруға күш салды. Әсіресе Орталық комитеттің секретары мен Орталық комитеттің Бүкілодақтық Коммунистік Партиясының үгіт насихат Басқармасының бастығы А.А. Жданов-қа басты назар аударылды. Өйткені ол коммунистік партияның идеология бағытына жауапты болатын. Зерттеушілер А.А. Ждановтың басшылығында идеология саласының реакциялық саясатын сипаттады. Сондай-ақ, ленинградтық партиялық ұйым басқарған А.А. Жданов қызметін «Ленинградтық іспен» тікелей байланыстыра бастады.

Билік үшін сәтті өткен КСРО Жоғарғы Кеңесіне сайлаудан кейін жоғарғы басшылық партияның шаруашылық және қоғамдық өмірдегі ықпалын тарылту бағытын ұстанды. Осыған ұқсас әрекеттер бұрын 1939 жылы, 1944 жылы жасалған, бірақ бірқатар себептермен олар сәтті болмады. Қайта құру кадрларды жаңартудан және большевиктердің Бүкілодақтық коммунистік партиясы Орталық Комитетін қайта құрудан басталды. Салалық басқармалар таратылып, функционалдық басқармалар құрылды. Бүкілодақтық коммунистік партияның большевиктер партиясы Орталық Комитетіндегі негізгі қызметтерді «Ленинград тобының» өкілдері, олардың облыстық комитеттерінің хатшылары арасынан шыққан жақтас-тары атқарды. Реформаны жүргізу жұмысы партия органдарын тексеру жөніндегі басқармаға жүктелді.

Осы кезеңде И.В. Сталиннің жақын ізбасарлары болып келетін Л.П. Берия мен Г.М. Маленьковтар ғылымдардың назарынан тыс қалды, өйткені олардың қызметі ашық басылымдарда тіптен айтылмайтын.

Батыс тарих ғылымында зерттеудің жаңа бағыты, тоталитаризмнің теориясын өзіне қарама-қарсы қою бағытының пайда болғанын өзінше атап өткен жөн. Ол тарихнамада «ревизионизм» деген атпен бекіді.

Осы ойларды дамыта отырып, ревизионистердің бірқатар саяси тарих аясындағы қызметтен толығымен бас тартты және олар әлеуметтік саланы зерттеуге біржола көшті. Өйткені, олар саяси режимдегі қоғамның өзі зерттеудің жеткілікті объектісі бола алады деп санады.

Дегенмен, тарихшы-ревизионистердің басым көпшілігі Кеңестер Одағының соғысқа дейінгі 1920-1930 жылдар аралығын зерттеді. Ал соғыстан кейінгі кезең «кейінгі Сталинизм» кезеңі олардың қызығу-шылығынан тыс қалды. Бірақ осы авторлардың еңбектері экономистердің соғыстан кейінгі Кеңестер Одағының макроэкономикалық көрсеткіштеріне саралау жүргізуіне негіз болды. Және Кеңестік команда-лық экономикалық ажырамас бөлігі ерте кездегі орталықтандырудың шегімен бақылау жайлы көзқарас-тарды қайта қарауға жол ашты. Оның орнына шетелдік тарих ғылымында «кейінгі Сталинизм» кезеңдегі Кеңестік Экономиканың ведомствалық қызығушылыққа біртіндеп тәуелді бола бастағаны туралы тезистер пайда болды.

Сондай-ақ, шетелдік тарихшылар кеңестік экономиканың дамуы мен қайта құру мүмкіндері туралы мәселені белсенді түрде көтерді.

Ғылыми еңбектерде кеңестік аппараттарды жоспарлау және кеңестік экономистер өзінің жұмысында кездескен негізгі мәселелер тізімі туралы сипаттамалар берілді. Негізгі назар Кеңестер Одағының нәтеже-лі жоспарлаудың бірнеше түрімен байланысты зерттеулерге аударылды. Бұл проблемалық мәселені шешу Кеңестік соғыстан кейінгі қайта құрулардың тиімділігі туралы мәселе қоюдан бастау керектігі айтылды.

1946 жылдың мамыр-шілде айларында Бүкілодақтық коммунистік партияның Орталық Комитеті партия органдарын қайта құрудың бағыттарын айқындады. Олардың негізгілері кадр жұмысын жетілдіру және кадрларды кәсібилендіру, бұқаралық үгіт-насихат жұмыстарын күшейту болды. Орал қалалық партия ұйымдарының белсенді қатысуымен тағы бір бағыттың – партияшілік жұмысты күшейтудің маз-мұны әзірленді. Орталықты таңдау бұл өңірде партия органдарының экономиканы қалпына келтірумен соншалықты айналыспауы, өз жұмысындағы типтік кемшіліктерді жоюға көңіл бөлуі себеп болды. 1946 жылдың маусым-шілде айларында өткен облыстық комитеттерінің пленумдарында ішкі партиялық жұмысты күшейту кеңестер мен шаруашылық құрылымдардың функцияларын алмастыру және қамқор-шылық орындаудан бас тарту деп түсінді.

1946 жылғы халықаралық жағдайдың шиеленісуі, конверсияның қиындығы және егіннің нашарлығы жоғары басшылықты сол кездегі басқарудың ең тиімді құралы болған партия органдарын реформалауды кейінге қалдыруға мәжбүр етті. Демобилизацияға байланысты партия қатарларының құрамын реттеу мәселесі ерекше маңызға ие болды. Бұл жағдай, сондай-ақ реформаларды жақтаушылар арасындағы келіспеушіліктер (А.А. Жданов пен А.А. Кузнецов) партияның Орталық Комитетінің қаулыларында бекітілген кадрлар мен қатардағы коммунистердің идеялық-саяси дайындығына баса мән берудің өзгеруіне әкелді. Нәтижесінде партия органдарының функцияларын қайта қарау идеясы жүзеге аспай қалды. 1947-1948 жж. бұл бағыттағы күш-жігер жедел науқандық сипатта болды, сондықтан олар партияшілік жұмысқа қайта бағдарлануды қамтамасыз етпеді. Соның салдарынан Қазақстан және республиканың басқа облыстары негізінен шаруашылық мәселелерімен айналысатын партия органдарының қызметінде іс жүзінде қайта құру болған жоқ. Бұған соғыс уақытындағы жұмыс стиліне үйренген немесе партия жұмысын білмейтін көптеген орта және төменгі буын партия қызметкерлерінің қайта құру қажеттігін түсінбеуі де әсер етті.

Зерттеушілердің үлкен қызығушылығын Сталиндік қуғын-сүргін тарихы; ұлттық элитаның шығарма-шылық, ғылыми, партиялық шаруашылық және т.б.орасан зор қабаты жойылған кезең. Ал қуғын-сүргінге ұшыраған ұлт зиялылары өкілдерінің мыңдаған қайғылы оқиғаларының ішінде соғыс қысымына ұшыраған адамдардың тағдырлары бар. Сталиндік тоталитарлық машина, бірақ ол оларды жоя алмады.

1947 жылдан кейін КСР Ғылым академиясының президенті республиканың академиялық ғылымының позициясын қорғап, бірқатар меморандумдар, баяндамалар, хаттар жазды. Бұл жазбаларда

Қ.И. Сәтбаев КСР ҒА қызметінің нәтижелері, оның қалыптасуы туралы былай дейді: егер 1941 жылы КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалында 100 ғылыми қызметкер болса, оның 14-і кандидат, 3-і ғылым докторы болса, онда 1947 жылға қарай КСР Ғылым академиясының персоналы 1580 адамды (филиалдармен қоса) құрады, оның ішінде 83 ғылым докторы

және 220 ғылым кандидаты жұмыс істеді. Сонымен қатар, Қ.Сәтбаев ғылыми ұлттық кадрлардың өсуіне үлкен көңіл бөледі, 1950 жылға қарай академия қызметкерлерінің арасында ғылыми дәрежесі бар қазақтардың 24,9% құрады. Бірақ жетіс-тіктері мен сіңірген еңбегі КСР Ғылым академиясының президентін де ауыр айыптаулардан қорғай алмады. БК(б)К Орталық Комитетінің бұл шешімдерінің барлығы «зиялы қауымға қарсы кең ауқымды науқанның басталуына» мүмкіндік берді. Зерттеулерде атап көрсетілгендей, соғыстан кейінгі реппер академик Қ.И. Сәтбаев. 370-381 беттер. 91 Үкімнің I бөлімі «саяси айыптаулардың айқын көрінісі» [17].

«Кейінгі Сталинизм» мәселесі туралы еңбектер саны осы тарихнаманы зерттеудің үшінші ерте кезден бастап зерттеле бастаған ғылыми айналымға жеткілікті ене қоймаған қайнар көздер-кезекті баспалар мен үгіт насихат басылымдарына сүйенді.

Ресми Кеңестік статистиканың жұмыстарының жаңа әдістерін дайындау, жасау Кеңестер Одағының сипатамасының негізді болжамдарын жасауға негіз болды. Бұның барлығы «кейінгі Сталинизм» кезеңін зерттеуде басты акцентті сол кезеңдегі қоғамды басқарған саяси басшылардың қызметтерінен зерттеудің негізі етіп алуға.

Қорытынды. 1945-1991 жылдары арасындағы «кейінгі Сталинизм» тарихнамасының дамуының негізгі бағытын келесі сипатта анықтауға болады.

И.В. Сталиннің қайтыс болуына дейін 1953 жылдары Кеңестер Одағының соғыстан кейінгі кезеңі жайлы эмприкалық білімдер жинау процесі өтті. 1960 жылдары соғыстан бұрынғы, соғыстан кейінгі Сталин кезеңін тоталитаризм теориясының аясында жалпылай концептуалды зерттеулерді қамтиды.

Бұл жаңа нақты тарихи жұмыстардың пайда болуына және тоталитаризм теориясын жаңадан келе жатқан ғалымдар буынына түсіндіру арқылы қайта жандануға негіз болды.

Қазақстанда бұл жадымен толыққанды жұмыс енді ғана басталып жатыр және оны пәнаралық түрде жүргізу керек. Онымен тарихшылар, заңгерлер, сонымен қатар өнер адамдары жұмыс істеуі керек. Өнер ұжымдық жадының делдалы және қазіргі қазақ өнерінде ішінара орын алып жатқан, кеңестік және кеңестік дәуірге дейінгі көшпелілердің өткен бейнелерін постмодерндік кодтар мен таңбалар қоспасында саналы және бейсаналық түрде қайта өңдейтін қарсы жады құру құралы ретінде әрекет ете алады. Соған қарамастан, сталиндік террордың қасіретті мұрасы айқын, бұл тарихи және жеке материалды нәзік өңдеу-ді қамтитын осы мұраны түсіндіру мен көрсетудің этикалық және эстетикалық қиындықтарын қабылдай-тын интеллегенция тарапынан ерекше көзқарасты талап етеді.

Маңызды түрде атап өтуге болады, «кейінгі Сталинизм» дәуірінен Кеңестер Одағы құлағанға дейін Кеңестер Одағының іс қағаздарына, құжаттарымен тікелей алуға жол болмады. Бұл жағдай тек Ресей президенті болған Б.Н. Ельциннің жарлығымен архив құжаттары мен материалдарына қол жеткізу тәртібі өзгергеннен кейін өзгере бастады. Ол «архивтік революция» деп аталды [18, 34 б.].

Бұл шетелдік ғалымдарымен қатар отандық ғалымдарға дәстүрлі бағытта зерттеу жүргізуге, сонымен қатар «кейінгі Сталинизм» кезеңін жаңа тақырыптар аясында зерттеу жасауға мол мүмкіндік берді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Қуғын-сүргін құрбандарын ақтайтын мемлекеттік комиссия құрылады* // <https://www.abai.kz/post/120850>
2. Романковский Н.В. *Социология «позднего сталинизма» // Социологического исследования. 1997. №2. – С.69-79.*
3. Childs J.L. Counts G.S. *Amerika, Russia, and the Communist party in the postwar wolds. – New York, 1943. – 92 p.*
4. Dallin D.J. *Russia and rostwar Europe. – New Haven, 1943. – 230.*
5. Mansvetov F.S. *Tannu-Tuvathe Soviet 'Atom city?' The Russian Review. 1947. №2. – P. 9-19.*
6. Chamberlin W.N. *U.S.S.R. and U.N. the Russian Review, 1947. – P. 37-43.*
7. Nikolaevsky B.I. *The new Soviet campaign against the peasants. The Russian Review. 1951. №2. – P. 81-98.*
8. Бавна Дэви *“Казахстан: этничность, язык и власть” // издательстве Routledge, 2007. – 134 с.*
9. Урбан, П.К. *Смена тенденций в советской историографии / П.К. Урбан. – Мюнхен, 1959.*
10. Гринберг И.Э. *Идеологические кампании в послевоенном СССР и их последствия для Казахстана // Казахстан: послевоенное общество 1946–1953 гг. Материалы Международной научно-практической конференции. – Алматы, 2012, 20 апреля. – С. 4.*
11. *Высказывание Сталина о преклонении перед иностранцами, 2012, 15 августа [Электронный ресурс] // <https://politikus.ru/articles/1930-vyskazyvanie-stalina-o-preklonenii-pered-inostrancami.html>*

12. Olick, J.K., Vinitzky-Seroussi, V., and Levy, D., eds. *The Collective Memory Reader*. – New York: Oxford University Press, 2011, – P. 3.
13. Popper. *The open society and its enemies*. London, 1945. – 361 p
14. Arendt N. *The origins of totalitarianism*. – New York, 1951. – 701 p
15. Фридрих К., Бжезинский З.Б. «ТОТАЛИТАРНАЯ ДИКТАТУРА И АВТОКРАТИЯ» FRIEDRICH CARL. J., BRZEZINSKI ZB. *Totalitarian dictatorship and autocracy*. – Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. – XIII, – 438 p.
16. Авторханов А.Г., Некрич А.М. *Народоубийства в СССР. Убийства чеченского народа*. – Мюнхен, 1952. – 72 с.
17. *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*. В пяти томах. – Алматы: Атамұра, 2009. Т. 4. – С. 550.
18. Козлов В.А., Локтева О.К. *Архивная революция в России. (1991-1996) // Свободная мысль. 1997. № 1. – С.69-76.*

References

1. Kugyn-syrgin құрbandaryн aktaitын memlekettik commission құrylady// <https://www.abai.kz/post/120850>
2. Romankovsky N.V. *Sociology of "Late Stalinism"*//*Social Research*. 1997. No. 2. pp.69-79.
3. Childs J.L. Counts G.S. *Amerika, Russia, and the Communist party in the postwar wolds*. New York, 1943. – 92 p.
4. Dallin D.J. *Russia and Rostwar Europe*. New Haven, 1943,-230.
5. Mansvetov F.S. *Tannu-Tuvathe Soviet 'Atom city?'* *The Russian Reviem*. 1947. No. 2. P. 9-19.
6. Chamberlin W.N. *U.S.S.R. and U.N. the Russian Review*, 1947.- P. 37-43.
7. Nikolaevsky B.I. *The new Soviet campaign against the peasants*. *The Russian Review*. 1951. No. 2. – P.81-98.
8. Bavna Devi “*Kazakhstan: ethnicity, language and power*”// Routledge publishing house, 2007.-134 p.
9. 9. Wrban, P.K. *Keñestik tariхnamadaғи baғıttardıñ özgerwi / P.K. Wrban*. – Myunxen, 1959 j.
10. Grinberg I. E. *Ideological campaigns in the post-war USSR and their consequences for Kazakhstan // Kazakhstan: post-war society 1946–1953. Materials of the International scientific-practical conference*. - Almaty, 2012, April 20. С. 4.
11. *Stalin's statement about admiration for foreigners, 2012, August 15 [Electronic resource] // <https://politikus.ru/articles/1930-vyskazyvanie-stalina-o-preklonenii-pered-inostrankami.html>*
12. Olick, J.K., Vinitzky-Seroussi, V., and Levy, D., eds. *The Collective Memory Reader*. – New York: Oxford University Press, 2011, p. 3.
13. Popper. *The open society and its enemies*. London, 1945-361p
14. Arendt N. *The origins of totalitarianism*. New York, 1951.-701p
15. Friedrich K., Brzezinski Z.B. "Totalitarian Dictatorship and Autocracy" FRIEDRICH CARL. J., BRZEZINSKI ZB. *Totalitarian dictatorship and autocracy*. – Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. – XIII, 438 p.
16. Avtorkhanov A.G., Nekrich A.M. *Population in the USSR. Murders of the Chechen people*. Munich, 1952.-72 p.
17. Kozlov V.A., Lokteva O.K. *Archival revolution in Russia. (1991-1996) //Free thought. 1997. №.1. – S.69-76.*